

Надруковано у виданні: Історія в середніх і вищих навчальних закладах України. — К., 2005. — № 5–6. — С. 35–41.

СИНТЕЗ АНТИЧНОСТІ І ХРИСТІЯНСТВА ЯК БАЗОВЕ ДЖЕРЕЛО ФОРМУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КУЛЬТУРНОЇ ТРАДИЦІЇ

Виникнення і розвиток сучасної європейської культурної традиції сягають часів історико-культурної доби Середньовіччя, на початок розгортання якої у старому світі вже відбулися дві знаменні події вирішального значення.

По-перше, цілком сформувалися і активно функціонували дві самостійні і принципово різні культурні традиції — західна, репрезентована красним письменством Греції, та східна, втілена у словесному мистецтві Біблії. „...Літератури Давнього Сходу, — писав з цього приводу С. С. Аверінцев, — взяті як одне ціле, і література античності, взята знов ж таки як ціле, суть... явища принципово різного порядку, не сумірні між собою, не підлягають ніякому зіставленню в категоріях „рівня” чи „стадіальності” — це... не стадії одного шляху, а, швидше, два різних шляхи, що розійшлися з однієї точки в різних напрямках...”¹.

Їх основні параметри в філософсько-естетичному та поетологічному аспектах, спираючись на дослідження С. С. Аверінцева і О. Ф. Лосєва², можна стисло описати наступним чином:

---

¹ *Аверинцев С. С. Риторика и истоки европейской литературной традиции. — М., 1996. — С. 14–15.*

² Див., зокрема: *Аверинцев С. С. Риторика и истоки европейской литературной традиции. — С. 13–75; Лосев А. Ф. История античной эстетики. — М., 1963. — Т. 1. — С. 428–500; пор.: Лихачёв Д. С. Культура Руси времени Андрея Рублёва и Епифания Премудрого. (Конец XIV — начало XV в.). — М.; Л., 1962. — С. 64–66 й ін.*

АНТИЧНІСТЬ (Еллінська культурна традиція)	СХІД (Близькосхідна культурна традиція Палестини, Єгипту, Вавілоу)
<u>РОЗУМІННЯ УНІВЕРСУМУ</u> (СПОСІБ ПІДХОДУ ДО БУТТЯ)	
<p>Грецький світ — це „космос”, тобто таке „убрання”, яке є „ряд”, „порядок” як законо-відповідна і симетрична просторова структура.</p> <p>У сфері „космосу” час дається в модусі просторовості (симетричність, здатність до вічного повторення).</p> <p>Структура споглядається і „космос” виявляється адекватно схопленням через незацікавлений статичний опис.</p> <p>Найвища мудрість — у покладанні на простір, яким завжди володіє тільки теперішнє. Напр., грецький бог Зевс — „олімпієць”, тобто істота, що має своє місце у світовому просторі. Він володар теперішнього, минуле ж належить Урану і Крону, а майбутнє — невідомому суперникові, який приречений долею забрати у Зевса владу. Кращий подарунок Зевса своєму улюбленцю — це подарунок сьогоденного дня в обмін на день завтрашній.</p> <p>Предметом думки греків є „буття” — нерухомо-самототожня „сутність”, і оперує грецька думка „категоріями” (дефініціями). Теоретичне мислення звільнене для автономного буття і постає мисленням-про-світ. Напр., абсолют філософської релігії Платона називається „істотно-Суще”.</p>	<p>Давньоєврейський світ — це „олам” („світовий час”. „вік”, який може скінчитися і змінитися іншим „оламом”), це потік часу, який несе в собі всі речі.</p> <p>У сфері „оламу” простір дається в модусі часового руху як „вмістилище” незворотних подій. Світ як історія.</p> <p>В історії треба брати участь. Світ як „олам” може адекватно схопити тільки спрямована на час оповідь, яка зіставляється з кінцевим результатом подій (виходом) і поквалюється питанням: „А що далі?” Тому важлива фабула.</p> <p>Найвища мудрість біблійних героїв — це віра і покладання на майбутнє (мотив обіцяння). Напр., Бог Йахве — це „сотворивший небо і землю”, тобто володар часової миті початку історії, володар історії, володар часу. Йахве — володар минулого і теперішнього, але його влада здійсниться і його слава засяє тільки в майбутньому, коли настане „день Йахве”, про який говорять пророки.</p> <p>Вся думка єгиптян, вавілонян, іудеїв має предметом „життя”, реальність, існування, і оперує вона нерозчленованими символами людського існування-у-світі. Близькосхідна думка — це мислення-у-світі. Напр., абсолют біблійної віри називається „живий Бог”.</p>

АНТИЧНІСТЬ (Еллінська культурна традиція)	СХІД (Близькосхідна культурна традиція Палестини, Єгипту, Вавілону)
<u>ЕСТЕТИКА</u>	
<p>Література вперше усвідомила себе саме літературою, тобто самозаконною формою людської діяльності, яка для себе протистоїть усьому, що не є вона сама („віщанню” пророків, культові, обряду, побуту, „життю”). Слово забране з повсякденного і сакрального ужитку, на нього накладене тавро „художності”, що вперше започатковує літературу у власному (вужькому) розумінні цього слова.</p> <p>Література допускає стосовно себе рефлексію у формі спеціальної теорії літератури, поезики, літературної критики та філософії. Мета цього — забезпечити оптимальну відповідність індивідуального твору абстрактному концептові жанру.</p> <p>Оперування антитезою „високе” і „низьке”.</p> <p>Література, свідомо відокремлена від суто життєвого спілкування, постає як особливий, опосередкований, об’єктивований тип комунікації. Стихія розмови переноситься всередину твору і розмова бога і людей штучно відтворюється, імітується, стилізується власне літературними засобами.</p> <p>Недіалогічність грецької літератури, коли герой виявляється абсолютно незалежним ні від кого, не потребує присутності „ти”, недосяжний для будь-якого іншого „я”, не шукає „джерела життя” поза собою. Така сферична замкнутість вважається досконалістю, бо вона є умовою непідвладності чому б то не було ззовні, умовою спокійної, вільної, незацікавленої споглядальності. Головний ворог грецької філософської етики — пристрасність. <i>Напр.</i>, грецьке божество на зразок богів Епікура по мірі одухотворення в філософській думці стає все більше байдужим до світу.</p>	<p>Відсутній акт самоусвідомлення і самовизначення літератури. Слово не забране з повсякденного і сакрального ужитку. Тому стосовно творів не можна застосувати термін „література” у грецькому його розумінні, бо „словесність” („поезія”, „писання”) „біблійного” типу не є літературою у власному (вужькому) розумінні цього слова.</p> <p>Абсолютна відсутність у словесності орієнтованості на рефлексію стосовно себе самої. Неможливість застосування до творів (напр., „Книги Ісаї”) категорій Арістотеля.</p> <p>Оперування антитезами „життя” і „смерті”, „мудрості” і „метушні”, „закону” і „беззаконня”, розрізнення святого і пустого, важливого і зайвого.</p> <p>„Словесність” не відокремлена від розвою життєвого спілкування.</p> <p>Принципова діалогічність, відкритість до істотного діалогу, пошук „джерела істини”, „джерела води живої” поза собою, в іншій людині чи в Бозі, потреба „я” в іншому „ти”. Незамкнутість, пристрасність, зацікавленість у всьому, що поза „я”. <i>Напр.</i>, в Біблії ніхто не соромиться потребувати іншого: від іншої людини жадають вірності, від Бога — милості, і Йахве теж пристрасно домагається людського визнання. По мірі одухотворення в думці пророків Йахве стає все більш зацікавленим у світі, що пізніше втілюється у християнському догматі про боговтілення.</p>

АНТИЧНІСТЬ (Еллінська культурна традиція)	СХІД (Близькосхідна культурна традиція Палестини, Єгипту, Вавілону)
<u>СТАТУС ЛІТЕРАТУРНОЇ ТВОРЧОСТІ І МИТЦЯ</u>	
<p>Зрілий тип професійного літератора, який живе тільки задля свого мистецтва і більше переживає за честь свого стилю, аніж за власну громадську честь. Він знаходиться в ситуації, створеній літературними інтересами.</p> <p>Грек приписує собі здатність „творити”, тобто „робити”, „будувати”, „виробляти”, „винаходити”, „вигадувати”. Літератор — це „винахідник” слів, художніх форм тощо. Наявність учення про поетичний екстаз, якого сягає новоевропейська ідея геніальної творчості, що долає „правила”. Розрізнення натхненної естетичної творчості (рос. „изящное искусство”) і ремісничої виробки, яка підлягає закону повсякденності. Наявність свідомої праці над літературним шедевром, який залишається і після того, як завершиться певна суспільна боротьба.</p> <p>Наявність поняття індивідуального „авторства” як невід’ємного атрибуту літературної психології.</p>	<p>Повна відсутність літераторів за суспільним самовизначенням. Натомість присутність людей, чия словесна творчість є лише наслідком ученості на службі в царя чи віри на службі в бога. Такий автор завжди знаходиться всередині життєвої ситуації, що створена не літературними інтересами.</p> <p>Тип „мудрого” — досвідченої книжної людини, яка знаходиться на царській службі на посаді писаря і радника, а на дозвіллі розважається хитромудрими сентенціями, загадками, „притчами”. <i>Напр.</i>, саме з рук „мудрих” вийшли „Приповідки” (рос. „Книга Притчей Соломоновых”) та „Проповідник” (рос. „Книга Екклесиаста”).</p> <p>Тип „пророка” — екстатичного провісника народних доль, який значно більше, ніж „мудрі”, схильний до нонконформізму і годується з рук можновладців. <i>Напр.</i>, без письмово зафіксованих промов „пророків” неможливо уявити собі Біблію.</p> <p>Близькосхідна людина ніколи не приписує собі можливості „творити”. Їй властива цнота її ніби не особистісного натхнення. Кожне слово Біблії вимовляється кожен раз зсередини безпосередньо-життєвого спілкування того, хто говорить, зі своїм Богом і з собі подібними. Тому пророк не має на меті „створити” якийсь шедевр на віки. Натомість він прагне бути по-людськи негайно почутим. Звідси слово пророка — принципово неавторське, кинуте на волю потоку, підвладне всім зрадливостям бесіди, що триває безупинно.</p> <p>„Анонімність” літератури вітхозавітного типу. Відсутність поняття індивідуального авторства, яке функціонально заміщується поняттям особистісного „авторитету”. „Авторитетне” ім’я кожен раз вказує на особливе значення збірника текстів, якому присвоєно це ім’я.</p>

АНТИЧНІСТЬ (Еллінська культурна традиція)	СХІД (Близькосхідна культурна традиція Палестини, Єгипту, Вавілону)
<p>Література живе всередині перш за все „духовної”, „культурної” ситуації спілкування.</p> <p>Важливо і те, хто слово промовляє, важлива індивідуальність автора, яка самовизначається, тобто автор проводить уявну межу між собою і не-собою, усвідомлює себе як неподільний і відокремлений від усього іншого рівний собі самому „атом”. Тому „індивідуальність” не може бути колективною.</p>	<p>Відсутність поняття про літературне авторство унеможливило розмову про містифікацію чи фальшивку. В давньоєврейській літературі багато своєрідних „особистостей”, та немає жодної „індивідуальності”. „Писарі”, „мудрі”, „пророки” Близького Сходу працювали в атмосфері внутрішньої анонімності навіть тоді, коли їх імена залишалися у пам’яті нащадків. Давній єгиптянин міг сказати про „мудрих” колишніх часів, що їх імена живуть через книги, які вони написали. Але тут йдеться про вербальне життя імені, а не про життя авторської спадщини у власному сенсі слова.</p> <p>Словесність живе всередині життєвої ситуації спілкування.</p> <p>Біблійне слово має декілька авторів — Бог, мудрі колишніх часів, будь-яка народна спільнота, яка теж входить в ситуацію розмови, — а пророк постає тільки співавтором. Така ситуація робить безглуздим закид щодо плагіату, бо найважливішим виявляється не те, хто слово вимовив, а те, що слово взагалі було сказане і зажило у складі розмови. „Особистість”, якою людина буває, незалежно від того, що вона про себе думає, не відмежовує себе кордоном від того, що є не-вона. Тому „особистісність” може бути колективною.</p> <p>Напр.: 1. Коли відомо, що у довготривалому формуванні такої особистісної книги, як пророцтво Ісаї, брали участь різні особи, то це означає, що всі наступні творці продовжували цю книгу у „дусі” її першого зачинателя і підкорялися первісно заданому ритмові думки і слова. 2. За підвалинами єрусалимського культу Йахве знаходиться образ і авторитет Давида, тому пов’язані з цим культом пісні є за своєю сутністю „Давидовими” псалмами. 3. „Особистісність” вітхозавітних текстів яскраво відрізняє іронічну зосередженість „Проповідника” (рос. „Екклесиаста”) від розлючених інтонацій „Книги Іова” та від натхненно-резонерського голосу „Приповідок” (рос. „Книги Притчей Соломоновых”).</p>

<p style="text-align: center;">АНТИЧНІСТЬ (Еллінська культурна традиція)</p>	<p style="text-align: center;">СХІД (Близькосхідна культурна традиція Палестини, Єгипту, Вавілоу)</p>
<p>Наявність досвіду справжньої самотності як позитивної смислової наповненості („пафос дистанції“), як інтелектуального фокусу внутрішнього самодистанціювання.</p> <p>Тип „невизнаного генія“, „незбагненого новатора“, „прокладача нових шляхів“, якому залишається сподіватися лише на вдячність нащадків.</p>	<p>Людина в Біблії ніколи не залишається по-справжньому сама: навіть коли з нею немає інших людей, поруч з нею завжди є Бог, і присутність Бога подається як щось вкрай насущне, конкретне, відчутне, і це унеможливорює стан холодної інтелектуальної відстороненості. Людина і всі інші люди знаходяться в одній площині, немає внутрішнього дистанціювання, чому поняття „натовп“ неможливо перекласти на біблійну мову.</p> <p>Біблійному світові невідомі психологічні комплекси „генія серед натовпу“ і „творча самотність“.</p>
<p><u>ПОЕТИКА</u></p>	
<p>В основі античної поетики — пластичність. Гегемонія пластично-об’єктивуючого, безкорисливого, орієнтованого на позаситуативне споглядання опису, який називається екфрасіс. Такий опис є специфічним для „художньої“ літератури, тоді як повчання і оповідь властиві і „нехудожній“ словесності.</p> <p>Описи наочні, слова поета мають на меті передати замкнуту пластику, форму, розчленованість, зображення, чітку картину. Грецьке слово розраховане на „глядачів“, які повинні вийти з потоку, щоб у незацікавленому спогляданні статичної картини пережити свою позаситуативність.</p> <p>Дистанціювання „я“ від „ти“, вивільнення „я“ з „діалогічної ситуації“ створює можливість спостерігати за іншими і за собою „зі сторони“, можливість об’єктивної характеристики і класифікації чужих „я“, відтворення мовленнєвих поведок кожного персонажа. Література створює образ людини, зображається „характер“ — особистість, збагнута об’єктивно, спостережена і описана як річ, зафіксована у різко окресленому і нерухомо застиглому пластичному образі, який можна легко і безпомилково розпізнати серед інших. Особистість як тип людської поведінки втілює у</p>	<p>Поетика Біблії — це поетика оповіді, притчі, яка не допускає пластичності. Тут природа і речі не можуть бути об’єктом самоцільного опису. Оскільки біблійний „олам“ рухається у часі, спрямовуючись до сенсу, який переходить часові межі, то розв’язка оповіді теж переходить межі оповіді, а мораль притчі — за межі притчі. Людина в біблійній оповіді постає суб’єктом вибору і дії, тому в оповіді є зацікавленість.</p> <p>Біблійні описи не наочні і слова поета мають на меті передати перш за все розімкнуту динаміку, порив, злиття, вираження, проникливу інтонацію. Біблійне слово розраховане на „слухача“, який повинен знаходитися в потоці, бути зацікавленим і пережити свою причетність до ситуації.</p> <p>Відсутність дистанційованості між „я“ і „ти“ унеможливорює стороннє, об’єктивне, незацікавлене споглядання, унеможливорює створення „характеру“, „маски“ у грецькому розумінні цих слів. Натомість створюється образ стану, „звільненого“ від характеру, від психології людини загалом. У такому зображенні почуття ніби живуть поза людьми, але пронизують усі їх дії і змішуються з почуттями автора. Образ стану не передбачає пластичної наочності уявлень про зображуване. Вітхозавітні герої дають не вигляд героя, а його</p>

<p style="text-align: center;">АНТИЧНІСТЬ (Еллінська культурна традиція)</p>	<p style="text-align: center;">СХІД (Близькосхідна культурна традиція Палестини, Єгипту, Вавілону)</p>
<p>грецькому театрі і драматургії маска — чиста, повністю самовизначена, очищена від історії структура, яка є смисловою межею обличчя, що безперервно виявляється. „Маска”, „характер” передбачають пластичну наочність уявлень про персонажа.</p> <p>Маска як тілесно-душевний вигляд людини, як система фіксованих рис і властивостей, як цілісна і закономірна предметна структура, що підлягає спостереженню в послідовній низці ситуацій. Кожна риса береться у співвідношенні зі всіма іншими рисами, тому для кожної інтонації, кожної поведки, кожного руху тіла і жеста треба знайти місце всередині цієї структури. У греків психологічний стан подається однозначно, локалізується в замкнутому, пластичному „індивідуумі” як об’єкт художнього розгляду зі сторони чи об’єкт уявного експерименту. Кожен образ чітко окреслений в одному слові чи в декількох словах. <i>Напр.</i>, риси Іно зведені плачем, її слова і жести „слізні”; Орест репрезентує мужню скорботність; в рисах Медеї застигла неприборкана лють і вся її зовнішня і внутрішня постава і поведка повинні виводитися з її дикості і неприборканості.</p> <p>Античний автор повинен був бачити атомоподібного „індивідуума” і пластично-замкнутий „характер” не тільки у своєму герої, але й у власній художній особистості. Вибудовуючи мовленнєву характеристику персонажа, автор повинен був і своє авторське мовлення оцінити як характерне. Поняттю індивідуального характеру відповідає поняття індивідуального стилю. Слово виражає індивідуальність автора і саме тому воно індивідуальне. Головне — пластично замкнута форма. Замкнутий і відокремлений від життєвого потоку твір передбачає замкнуту і відокремлену авторську індивідуальність.</p>	<p>місце в бутті, його сан у світовій ієрархії. <i>Напр.</i>, сутність Йахве полягає у тому, що він Бог „невидимий”, з яким можна говорити, але якого не можна спостерігати, роздивлятися, відтворювати у пластичному образі. Так само не є „характерами”, „масками” акадський Ут-Напіштім, іудейський Авраам, шумерський і акадський Гільгамеш й ін.</p> <p>Душевні стани описуються в Біблії не як предметний атрибут (суттєва ознака), а як динамічна енергія, як всеповнююча стихія страждання чи радості, добра чи зла, як один з модусів людського всевіту, і всередині цього всевіту відчувають себе і автор, і читач. <i>Напр.</i>, найменування Мойсея „людиною Божою” свідчить лише про його служіння як провісника Бога серед людей, але нічого не говорить про нього самого, про його тілесні і духовні риси. Вітхозавітні епітети нічого не „змальовують”, вони не „пластичні”.</p>

АНТИЧНІСТЬ (Еллінська культурна традиція)	СХІД (Близькосхідна культурна традиція Палестини, Єгипту, Вавілону)
В античних зачинах автор бере на себе індивідуальну відповідальність за все те, що має сказати, а тому він мусить обґрунтувати важливість своєї теми і правомірність свого підходу до неї. Зачин, чітко проводячи межу речі на її початку, постулює таку ж чітку межу і в її кінці. Тому античний твір в принципі не може бути довільно продовженим, як і не може обірватися. З грецького твору не тільки слова не викинеш, але й до нього слова не додеш.	Літературний текст живе цілковито всередині загальножиттєвої ситуації, яка постає стосовно нього як ціле. Сам текст не мусить бути „цілісним”. Ось чому деякі книги Старого Заповіту не мають формально вирішеного „вступу” і першу ж свою фразу починають із сполучника „і”. Це сигналізує про те, що справжній початок тексту знаходиться поза його межами. Близькосхідний твір може бути, як це видно з книг пророків, довільно продовжений чи обірваний.

По-друге, на час початку формування Середньовіччя як історико-культурної доби східна і західна культурні традиції встигли зустрітися, що стало можливим завдяки завоюванням Олександра Македонського (356 до н.е. — 323 до н.е.). І така зустріч не була випадковою, для неї в історії взаємозв'язків між Заходом і Сходом існували суттєві передумови.

Справа в тому, що сама культура Давньої Греції розвивалася в ситуації широкого культурного обміну з культурою Сходу. Як відомо, філософія класичної Еллади успадкувала від Сходу уявлення про природне середовище людини, розширила і поглибила їх, поставивши питання про походження Всесвіту, про побудову космосу, про елементи матеріального світу. На Сході культура класичної Еллади зіткнулася з ірано-мідійською, халдейсько-вавілонською, єгипетською та семітською культурами, в результаті чого виникли культури еллінізму в Єгипті, Сирії, Малій Азії та Елладі.

До VII–VI ст. до н. е., тобто до появи міст-полісів, передові країни Сходу економічно і культурно були більш розвинутими, ніж Іонія (одна з ранніх грецьких колоній) й Еллада в цілому. У налагодженні контактів між Елладою та Сходом провідну роль відіграла Іонія. Еллада засвоїла халдейсько-вавілонський астральний світогляд, мистецтво і міфологію Єгипту, етичну філософію Ірану. Сполучною ланкою між цивілізаціями Давнього Сходу, Єгипту, Вавілону та греками була Фінікія, яка розташовувалася на східному узбережжі Середземного моря (нині територія Лівану та Сирії). На духовне життя греків значний вплив мав фонетичний алфавіт, який вони запозичили у

фінікійців. Самі греки не заперечували того, що вчилися у східних народів, завдяки яким проникли в божественні та людські таємниці.

Родоначальник грецької філософії фінікієць Фалес з Мілету (бл. 625–547), згідно з Плутархом, запозичив у єгипетських жерців уявлення про воду як про перше начало всього суцього. У Сходу, Єгипту, запозичили і в цілому вчення про чотири елементи світу — землю, повітря, воду, вогонь. Світоглядні принципи єгиптян були джерелом філософії Піфагора (бл. 580 – бл. 500), який вчився в Єгипті у жерця Оніуфіса з Геліополіса. Не виключено, вважає В. К. Чалоян, що до вчення про два світи Платона привело знання вірменського міфу про перебування сина Вірменії в “потойбічному” світі, де опинилася його душа після смерті.

При цьому ідеї Давнього Сходу в умовах Еллади були переосмислені і перетворилися в якісно нові погляди, які оформилися в нових системах, школах та напрямках філософії.

В результаті греко-македонських війн (правл. Філіппа II 359–336) сама Греція через відтік населення ніби перемістилася на Схід. Це призвело до того, що в багатьох галузях культури Греція віддала першість елліністичному Сходу. Одночасно елліністична культура розповсюджувалася по всьому Сходу. Воїни Олександра Македонського донесли цю культуру на своїх щитах до самої Індії. Еллінська (грецька) культура змішувалася в кожній окремій країні Сходу з місцевою національною і загальною східною культурами. Як наслідок — розвиток процесу становлення нової *елліністичної культури* з її спільними для всього елліністичного світу й особливими, притаманними кожній країні, рисами.

Ця нова елліністична культура характеризується принциповим синкретизмом, який зумовлений сполученням в ній різних елементів національних культур Заходу і Сходу. „Ні культура Еллади, — пише з цього приводу В. К. Чалоян, — ні культура східних країн, взяті окремо, не могли бути визнаними всіма народами і країнами. ...еллінська й східна культури завдяки синкретичному змішуванню постають загальним надбанням і частиною всесвітньої культури”³. Саме через синкретичний еллінізм, в якому

---

³ Чалоян В. К. Восток–Запад. Преимущество в философии античного и средневекового общества. Изд. 2-еЮ испр. и доп. — М., 1979. — С. 50.

власне грецький світ був хоча дуже важливим, та все ж не єдиним елементом, у спадщину наступним поколінням передали культуру Еллади та Сходу. Римська культура базувалася на еллінізмі, а після припинення римського панування на Сході й загибелі античного суспільства еллінізм став джерелом візантійської та арабської цивілізацій.

Як відомо, грецька література класичної давнини закінчується у часи Юстиніана (бл. 482 чи 483—565). Тоді ж відбувається рішучий перелом від Античності до Середньовіччя⁴. Християнська література на грецькому ґрунті з необхідністю повинна була зазнати потреби у словесному портреті Христа. Тому не випадково, що у візантійську добу такі портрети (літературні ікони) отримують неабияку популярність (наприклад, з „Життя Богородиці” Епіфанія Монаха).

В свою чергу, греки ще за часів Платона тужили за східною мудрістю і завдяки походам Олександра Македонського („Искандера Зу л-Карайна”, як нарічуть його на Сході) — вихованця Арістотеля⁵ — вони нарешті змогли безпосередньо зустрітися з нею. На початку III ст. до н.е. іудеї зацікавлюють греків як носії якогось загадкового вчення. Асоціація у грецькій свідомості іудеїв з індійськими брахманами навіть породила у перипатетиків⁶ думку про спорідненість між ними.

Особливо приваблювало філософськи мислячих еллінів іудейське єдинобожжя. Презентація іудейською пропагандою віри Мойсея як „чистої” філософської релігії на тривалий час породила непорозуміння, в основі якого знаходилася думка про тотожність учення Тори і платонівсько-арістотелівської доктрини. І це було таки непорозуміння, бо „Бог Авраама, Ісаака і Якова” зовсім не подібний на „бога філософів і вчених”.

Через те, що грецька культура була зовсім несприятливою до краси чужого слова, люди Сходу змушені були „одягати” скарби своєї вітчизняної

---

⁴ Далі йде адаптований виклад концепції С. С. Аверінцева, що міститься на с. 33, 40, 41, 43, 44, 47–51, 54–55, 58, 69–71 його праці „Риторика и истоки европейской литературной традиции”.

⁵ „Я шаную Арістотеля, — казав великий полководець, — так само, як і свого батька, бо якщо батькові я зобов’язаний життям, то Арістотелю тим, що надає йому <життю> цінні” (цит. за: Чанышев А. Н. Курс лекцій по древней философии. — М., 1981. — С. 280).

⁶ *Перипатетики* — коментатори та послідовники Арістотеля.

мудрості в грецькі словесні, а по можливості, і в розумові, форми, змушені були розтлумачувати свою культуру грецькою мовою.

Тут важливо згадати і про те, що в Єгипті з ініціативи Птолемея II Філадельфа (283–246 до н.е.) іудеї переклали грецькою мовою Старий Заповіт, і цей переклад увійшов в історію як переклад семидесяти тлумачів — Септуагінта⁷. Ім'я Йахве, на яке ще в єврейському ужитку була накладена сувора заборона, в Септуагінті замінили словом *Κυριος* — „Господь”, в якому залишалася тільки ідея бога як „Господа” взагалі, „Господа” всього світу, а не лише іудеїв. Саме звідси і пішов звичай християнських авторів називати свого бога просто „Господом”. Загалом Септуагінта відтворює особливий лад семітичної поетики, менш витончений, зате більш експресивний у порівнянні з рафінованою мовою грецької літератури.

Грецькій риторичі був відомий властивий Біблії синтаксичний паралелізм, та саме у давньоєврейській поезії він оперує великими словесними масами, розташованими у вільній організації. Завдяки Септуагінті був відкритий шлях для творчості в біблійному дусі, і у підвалинах цього шляху виявився той органічний сплав, синтез грецького і семітичного мовного ладу, якого досягли творці Септуагінти. Адже саме через Септуагінту і її новозавітні відголоски в європейський мовний світ (латина, романські, германські, слов'янські мови) на всі віки християнської ери увійшли численні лексичні „бібліізми”⁸. Започаткований Септуагінтою синтез культурних традицій продовжувався протягом двох християнських тисячоліть.

---

⁷ В очах євреїв Септуагінта була сприйнята як чудо, як нова маніфестація одкровення, як авторитетне „Писання”. Переклад Старого Заповіту на грецьку мову, тобто „світову” мову середземноморської цивілізації, мав на меті донести закон Йахве до „язичників” і спонукався тодішньою вірою євреїв у близьке втілення слів Йахве, сказаних Авраамові: „Тобою всі племена землі благословлятимуться” (Бт 12 3, 22 18). І тільки після трагедії двох іудейських війн (66–73 н. е. та 132–135 н. е.), коли рабинські кола раптово замкнулися у своїй національній винятковості, ставлення ортодоксального іудаїзму до Септуагінти різко змінилося на негативне. А незабаром синагога взагалі відмовилася від самої ідеї еллінізувати Тору, назавжди залишившись при давньоєврейському оригіналі.

⁸ Так, коли у сонеті Шекспіра йдеться про „славні ранки” („glorious mornings”), а в Ахматової — про „хмару в славі променів” („облако в славе лучей”), то самим фактом народження ці словесні образи завдячують олександрійським тлумачам, які, перекладаючи Тору, надали лексемі „слава” значення „самовиявлення божества у вогні, світлі і димі”, яке властиве відповідному єврейському слову (див.: Вих: 16 10, 24 16 й ін.) і зовсім чуже певним лексемам грецької і латинської мов.

Правда, Біблія не була оцінена греками як твір літератури і навіть хрещений Аврелій Августин (354–430) з боєм відчував недemosфенівський лад Септуагінти, у святість якої він повірив. Та все ж в анонімному (Псевдо-Лонгіна) трактаті „Про високе” (20–50-ті I ст. н.е.) є місце, де втілюється обов’язкова умова взаємопорозуміння при зустрічі двох різних культур. Так, у сприйнятті обожуваної Псевдо-Лонгіном спадщини кращих часів еллінізма його зацікавлює не так бездоганність краси, як безмірність величі. Ось чому він корегує цілком визнаний в грецькій естетичній рефлексії ідеал „високого”, яке термінологічно починає позначати у свідомості цього автора ті неймовірні життєві стихії, ті безодні духовного світу, які надто високі і глибокі, щоб вміститися в межі традиційної грецької естетичної категорії „прекрасного”.

Показово, що своє „високе”, принципово чуже близькосхідному світосприйняттю, Псевдо-Лонгін знаходить не тільки в пошанованих ним грецьких авторів на зразок Гомера, але й у „Книзі Буття”, яку, хай не точно, та все ж цитує за Септуагінтою. У § 9 книги IX трактату, після розбору одного пасажу з „Ілліади” Гомера, читаємо: «...Так і законодавець іудеїв, людина непересічна, належним чином осягнув і висловив міць божества, коли написав на самому початку своїх законів: „Сказав Бог”. І що ж Він сказав „Хай буде світло”, і було світло; „Хай буде земля”, і була земля»⁹.

Подібну симптоматичну ситуацію можна спостерігати і в спробах еллінізованих іудеїв заговорити мовою грецької культури. Так, невідомий олександрійський єврей у своїй написаній грецькою мовою напередодні нашого літочислення „Книзі Мудрості” (*рос.* „Книге Премудрости Соломона”) зберігає вірність жанровій формі давньосхідної сентенційної словесності — іудейській афористиці „хахамів”. Одночасно він послуговується адекватно висловлюваними тільки по-грецьки поняттями (наприклад, термінологією стоїків¹⁰) і замінює достеменно єврейське

⁹ Цит. за: *Аверинцев С. С.* Риторика и истоки европейской литературной традиции. — С. 51.

¹⁰ *Стоїки* — представники однієї з найголовніших елліністично-римських філософських течій, що виникла в IV–III ст. до н.е. в Греції, і в II–I ст. до н.е. розвивалася в Римі. Стоїки намагалися вибудувати цілісну систему філософії, до якої входять логіка (термін ввели стоїки), фізика й етика. Грецький стоїцизм розробляв переважно логіку й

(фарисейське) вчення про майбутнє воскресіння усієї людини грецьким (платонічним) вченням про безсмертя безтілесної душі, нарешті, звертається з проповіддю не так до іудейського, як до елліністичного читача, випереджаючи теми і мотиви християнської „апологетики” (на зразок заклику усвідомити безглуздість ідолослужіння).

Здійснений єврейським анонімом синтез був можливий перш за все через те, що у контрастних близькосхідному і еллінському типах людини знайшлася вагома спільна риса — схильність до захоплення розмірковування, до того, щоб вбачати у „вченні” цінність, вищу за „чоловічі” військові чесноти і простосерду „сердечність”. Тут плакається не душевне, а духовне. Ось чому за всієї своєї неподібності „мудрість” учнів Сократа і учнів рабина Акіби — це для них предмет всепоглинаючої пристрасті, яка визначає усе їх життя і звеличує того, хто нею володіє. Східний книжник і грецький філософ — обидва віддають усе своє життя задля набуття розумового уміння (ось чому, до речі, так добре прозвучав грецькою мовою екстатичний панегірик Мудрості Божій¹¹). І греки-християни перейняли зі східної традиції нескінченні, розмірені ряди динамічних епітетів, довівши все це, згідно зі своєю культурною звичкою, до досконалості¹².

Псевдо-лонгінівський погляд на Біблію, як і спроба еллінізованих іудеїв заговорити мовою грецької культури, — це прояви підходу ззовні, коли бачиться щось інакше, ніж якщо дивитися зсередини. Та завдяки такому зовнішньому і тому „помилковому” погляду виявилася практично можливою зустріч і подальший продуктивний синтез у європейській культурній і літературній традиції двох первісно принципово різних творчих принципів. Адже саме подібне псевдо-лонгінівському „непорозуміння” відродилося у

фізику (Зенон з Кітіона, Посідоній), а римський (Епіктет, Сенека, Марк Аврелій) — етику, яка і виявилася вершиною цієї філософії.

¹¹ Див.: „Є бо у ній дух розумний, святий, однородний, многовидний, витончений, діяльний, проникливий, неосквернений, ясний, недіткнений, добролюбний, бистрий, нестримний, добродійний, чоловіколюбний, постійний, певний, безжурний, всемогутній, вседоглядний, що пронизує всі душі розумні, чисті, щонайніжніші” (Муд 7 22–23).

¹² Усе це, на думку С. С. Аверінцева, зумовило той факт, що „Книга Мудрості” близька до біблійних жанрових форм, і тому християни з повним правом поставилися до неї як до канонічної книги і повноправної складової частини вітхозавітного переказу.

Європі разом з відродженням античних норм культури і естетики і ожило в ренесансній, барочній, романтичній поетизації Біблії. Саме воно створило підґрунтя для подальшого великого і продуктивного культурного синтезу, всередині якого одвічна динаміка Біблії доречно доповнювала урівноважену статику класичної мови форм. Саме ця „помилка” Псевдо-Лонгіна в далекій історичній перспективі породила поезію англійця Джона Мільтона (1608–1674) і німця Фрідріха Клопштока (1724–1803), росіянина Гаврили Державіна (1743–1816) і англійця Вільяма Блейка (1757–1827).

Загалом, підсумовує С. С. Аверінцев, кожне наступне покоління надає предметів свого пошанування все більш первісно чужих йому ознак. Та все ж в руках римлян, які у своєму сприйнятті спотворили грецьку класику, остання припинила бути непроникливою „річчю у собі”, пододала свою локальність і почала відігравати роль загальнозначущого культурного орієнтира. Так само і Єрусалим спотворив іудейське „Йерушалайім”, увібравши в себе грецький корінь *ιερος*, повинен був стати первісно неадекватним собі „Єрусалимом”, щоб виявитися універсальним символом у конструктивному процесі становлення європейської культури. Складний синтез культур „Афін” і „Єрусалима”, започаткований у Септуагінті, за своєю сутністю і своїм глобальним характером постав врешті-решт завданням, яке європейська культура повинна була вирішувати усім своїм існуванням.

Таким чином, можна цілком погодитися з висновком, що саме той „якісно новий синтетичний тип художньої свідомості”, який склався під впливом складної і довготривалої взаємодії античності і християнства, Заходу і Сходу, „і став для європейської культури тим, що ми називаємо традицією”¹³: античність залишила Європі віру в здобутки людського розуму, християнство ж внесло через символ Хреста в європейську свідомість не менш динамічний елемент — ідею морального піднесення людини. „Саме ці два начала, — писав Ю. П. Сенокосов у своєму листі від липня 1978 р. до М. К. Мамардашвілі, — і визначають ...своєрідність європейської цивілізації: її динамізм, специфіку, глибоку систему інтелектуальних і духовних цінностей

¹³ Див.: Султанов Ю. І. Античність і християнство як основні джерела європейської культури і літератури // Зарубіж. літ. в навч. закл. — К., 2000. — № 4. — С. 53.

і понять, її здатність до моделювання і проектування суспільно-історичних процесів”¹⁴.

---

¹⁴ Див.: *Мамардашвили М. К.* Стрела познання (набросок естественноисторической гносеологии) / Под. ред. Ю. П. Сенокосова. — М., 1997. — С. 301). Див. також: *Султанов Ю. І.* Античність і християнство як основні джерела європейської культури і літератури. — С. 53, 54 (4 покликання).